

**ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОДЕМОГРАФІЧНОЇ ІСТОРІЇ ПОЛЯКІВ ТА НІМЦІВ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ МІЖ ПЕРЕПИСАМИ 1897 ТА 1926 РР.**

У статті проаналізовано особливості етнодемографічної історії польської та німецької національних меншин на Правобережній Україні між переписами 1897 та 1926 р.

Ключові слова: поляки, німці, етнодемографічна історія, Правобережна Україна, перепис 1897 р., перепис 1926 р.

Правобережна Україна представляє значне розмаїття різних національних меншин, що проживають на її території. Багато років вони живуть поряд із титульним етносом і є невід'ємною складовою історичного минулого та культури України. Тому, безперечно, вивчати історію власного народу, поступ його до власної державності неможливо без дослідження етнонаціональних питань. Це й визначає актуальність обраної проблеми.

На особливу увагу заслуговує період між так званими "вселюдними" переписами 1897 р. за часів Російської імперії та радянським 1926 року, який насичений багатьма політичними, військовими, соціально-економічними зрушеннями, які безумовно впливали на зміни чисельності поляків та німців. Розкриття їх причин дасть змогу з'ясувати, які фактори та тенденції лягли в основу цих змін. У зв'язку з цим автор вважає, що дослідження порушеної проблеми якнайбільше відбиває зміст національної політики певної держави щодо свого населення, а тому воно є необхідним та актуальним.

Об'єкт дослідження обраний не випадково, оскільки історія польського та німецького етносів відноситься до сфери наукових інтересів автора.

Чисельність різних національностей на території України, дослідження їх динаміки частково знайшли своє відображення в демографічних статистико-аналітичних працях В. Лічкова, С. Мінаєва та А. Хоменка [1]. Вони містять статистичні дані про рівень письменності окремих національностей, використання ними рідної мови, національний склад соціальних груп і професій та інше. Окремо слід виділити роботу А. Хоменка "Національний склад людності УСРР: попередній нарис за новітніми статистичними даними", у якій автор аналізує умови перепису 1926 року, зміни показників чисельності національних меншин, ступінь їх урбанізованості, асиміляційні тенденції. На нашу думку, мінусом зазначених праць є відсутність спроби виділити, проаналізувати регіональні етнодемографічні тенденції.

Заслужують на увагу праці Н.А. Черлончакевича. Серед них потрібно виділити монографію "Национальный состав Советской Украины. Объяснительная записка к этнографической карте УССР", у якій він спробував простежити процес розселення різних народів на території України, здійснивши критичний аналіз національного складу населених пунктів УСРР [2].

Для періоду другої половини 30-х рр. – кінця 70-х рр. характерна замовчуваність цієї проблематики і, як наслідок, – майже повна відсутність праць, присвячених суспільно-політичному та культурному життю національних меншин України. Існування жорсткої цензури накладало значний відбиток необ'єктивності й на ті нечисленні статі, монографії з цієї проблеми, що побачили світ у цей період. Так, у контексті обраної проблеми потрібно відзначити працю В.І. Наулка, який робить спробу дослідити етнічний склад радянської України [3].

Таким чином, обрана проблема є малодослідженою, а ті автори, які все ж звертали увагу на етнодемографічні проблеми поляків та німців у визначені хронологічні рамки, обмежувалися тільки констатацією чисельних показників у певні роки. Тому це й визначає наукову новизну питання порушеної проблеми.

Для того, щоб проаналізувати зміни в чисельності національних меншин, потрібно розглянути переписи населення, які відбулися в 1897, 1920, 1923, 1924 та 1926 роках. Відповідно, порівняння даних цих переписів дасть змогу простежити динаміку змін для кожного етносу. Окремо потрібно зазначити, що перепис 1920 року, який проводився в часи громадянської війни, не був якісний. Цей факт спонукає нас до особливої обережності при розгляді його кінцевих результатів. Проте перепис 1920 року містить певний статистичний матеріал, який може допомогти досліднику. Іншими джерелами інформації щодо чисельності національних меншин були всесоюзний перепис 1923 року та опис районів 1924 року. Найбільш значимим і змістовним у цьому напрямку став перепис 1926 року, який за вмістом статистичних матеріалів є найбільш детальним і повним. Отже, потрібно відзначити, що, виходячи вищезазначеного, за основу порівняння усвідомлено беруться переписи 1897 та 1926 років, а всі інші статистичні матеріали слугують як допоміжні. До останніх також можна віднести дані, що стосуються проблематики чисельності національних меншин, які розроблялися і накопичувалися державними структурними підрозділами, комісіями та певними установами: Відділом національних меншин Наркомату внутрішніх справ, Наркоматом освіти, Центральним статистичним управлінням УСРР, Інститутом демографії, Центральною адміністративно-територіальною комісією та іншими.

Перепис 1897 року – перший в Російській імперії, окрім визначення чисельності населення, повинен був з'ясувати, які національності проживають у межах її кордонів та яка їх питома вага в державі. Багато дослідників уже звернуло свою увагу на характерну особливість цього перепису. Вона полягала в тому, що національність визначалася, виходячи з міркувань людини щодо її рідної мови. Цей факт, на нашу думку, був зумовлений тим, що Російська імперія з її віковичною антинаціональною політикою щодо неросійських етносів справу з'ясування етнічної належності зумисне пустила на самоплив, що було, так би мовити, заздалегідь виграшним квитком, суть якого полягала в заниженні на офіційному рівні кількості національних меншин, беручи до уваги високий на той час рівень асиміляції. Це дозволило уряду на певний термін продовжувати національну політику бездіяльності.

Потрібно зауважити, що дані цього перепису є досить відносні і не дозволяють якнайбільш достовірно й адекватно простежити етнічну палітру Правобережної України. Проте, незважаючи на цей факт, деякі дослідники стверджують, що його результати можуть бути використані науковцями при розробці етнодемографічних проблем.

За переписом 1897 року, на території Київської, Волинської та Подільської губерній поляків проживало більше, ніж німців (таблиця 1) [4]. Згідно з таблицею, обидва етноси в основному були сконцентровані у Волинській губернії, де їх питома вага складала 5,7% та 6,3%.

Порівняємо кількісні показники національних меншин за 1897 та 1914 роки. Хоча дані за 1914 рік представлені лише щодо Волинської губернії, проте, як було зазначено вище, основний відсоток інонаціонального населення в трьох губерніях припадає саме на неї. Такий факт дозволить з'ясувати динаміку чисельності національних меншин означеної губернії та визначити демографічні чинники, які впливали на неї. У зв'язку з тим, що на всій території Правобережжя відбувалися однакові соціально-економічні та політичні процеси, характерні особливості демографічної ситуації Волині, на нашу думку, були ідентичними для Київської та Подільської губерній.

Дані таблиці за 1914 рік відображають збільшення кількості польського етносу на 150 тис. Що ж до німецького, то його кількість, на відміну від поляків, хоча і

збільшилася на досить незначну цифру, та у зв'язку зі значною позитивною динамікою останніх та українців, як корінного населення, його питома вага зменшилася на 0,3%.

Таблиця 1

Динаміка чисельності та питокої ваги у 1897 – 1916 рр.

Нац. меншини	Київська губернія				Волинська губернія						Подільська губернія			
	1897		1916		1897		1914		1916		1987		1916	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Поляки	68771	1.9		1.9	184161	6.3	339300	8.7		6.2	69156	2.3		2.3
Німці	14707	0.4		0.4	17331	5.7	209700	5.4		5.7	4069	-		0.1

Порівнявши відносні величини чисельності національних меншин за 1914 та 1916 роки, бачимо, що за дворічний термін питома вага інонаціонального населення повернулася до рівня 1897 року. Проте слід відзначити, що відсоток німців є досить сумнівним, зважаючи на те, що вже два роки йшла Перша світова війна, і саме німці, як ніхто інший, зазнали утисків з боку російського царату. А. Буценко підкреслює, що під час війни вони примусово виселялись і їх господарства руйнувались [5]. Це певною мірою впливало на динаміку означеного етносу. Зокрема, І.М. Кулініч наводить дані, що тільки за 1916 рік із Волинської губернії було виселено 115 тис. німців [6]. А про загальну картину виселення ми можемо лише здогадуватися. Проте, на думку деяких дослідників, поселення полонених німців на території Правобережної України та, певною мірою, природний приріст серед них вирівняв зазанані демографічні втрати [7].

У зв'язку з тим, що територія України перебувала спочатку в складі Російської імперії, а потім Радянської держави, ми умовно всю знайдену інформацію щодо кількості, питокої ваги, динаміки поляків та німців розташуємо в хронологічному порядку. Це дасть змогу порівняти отримані дані та на їх базі визначити умови, у яких жило інонаціональне населення, та проаналізувати ті соціально-економічні й політичні процеси, що були підґрунтям цих умов. Наступним статистичним джерелом інформації є міський перепис 1923 року, який надає інформацію щодо чисельності національних меншин у містах та селищах міського типу, але основною його хвилю є повна відсутність інформації про кількість сільського населення. Для того, щоб отримати більш об'єктивні й повні кількісні показники різних етносів, Центральне статистичне управління спробувало об'єднати дані міського перепису 1923 року та інформацію, яка міститься в описі районів 1924 року. Отримані показники за дворічний термін, хоча і є досить відносними, проте дають значний матеріал для аналізу. Згідно з даними, які містяться в таблиці 2 [8], досить помітним є зменшення питокої ваги поляків і німців на всій території Правобережжя. Відносні величини польського етносу за умовних 8 років (відштовхуючись від даних за

1916 рік) у середньому зменшилися на 1,22%. У цьому контексті найбільший показник зменшення питомої ваги поляків був у Подільській губернії – 1,4%, потім Волинській – 1,22% і найменше в Київській – 1,04%.

Таблиця 2

Чисельність та питома вага у 1923 – 1924 рр.

Губернії	Загальна кількість нас.	Німці		Поляки	
		К-ть	% від заг. к-ті	к-ть	% від заг. к-ті
Подільська	3503567	1357	0.03	31672	0.9
Київська	4929147	7526	0.15	42203	0.86
Волинська	2015165	72038	3.6	100407	4.98

Щодо німецького етносу, як зазначалося вище, простежується така сама картина. Найбільший показник зменшення припадає на Волинську губернію – 2,1%, але це й зрозуміло, оскільки вона, ще за даними перепису 1897 року, акумулювала на своїй території значні маси німецького населення, порівняно з іншими губерніями Правобережжя (ми не беремо до уваги велику кількість німців, які проживали в південних губерніях). Зважаючи на те, що показники питомої ваги та індекс її зміни різні, цікаво було б простежити втрати національних меншин окремо в губерніях. Отже, показникам питомої ваги за 1916 рік присвоїмо 100% та складемо пропорцію, за допомогою якої обчислимо відсоток утрат питомої ваги поляків, німців кожною губернією.

Таблиця 3

Зміни питомої ваги за 1916 – 1924 рр.

Губернії	Німці		Поляки	
	Зміна питомої ваги	%	Зміна питомої ваги	%
Волинська	- 2,1	36,8	-1,22	19,7
Київська	- 0,25	62,5	- 1,04	54,7
Подільська	- 0,07	70	- 1,4	60,9

Хоча отримані показники є досить відносними, але вони подають нам певну уявну картину втрат губерніями інонаціонального населення за восьмирічний термін. Питома вага населення прямо пропорційно залежить від кількісних показників, що дозволяє провести паралель між ними. Таким чином, дані таблиці наочно презентують приблизний рух населення національних меншин за період 1916 – 1924 років. Як ми вважаємо, на ці зміни в питомій вазі впливали соціально-політичні та економічні чинники, а не збільшення чисельності представників різних етносів. Аналізуючи джерельну базу, ми прийшли до висновку, що цей факт не мав місця в зазначені хронологічні межі, хоча і відбулися певні коливання в кількості населення інших національностей. Відповідно, на підтвердження цього можна відзначити різке зменшення в цей час природного приросту всього населення України. В.І. Наулко, підтримуючи цю тезу, наголошує на значному зменшенні народжуваності, пов'язаному з погіршенням умов життя, а також мобілізацією чоловіків до лав збройних сил під час Першої світової війни [9]. Отже, з таблиці 3 видно, що в німецького етносу відбулося досить значне падіння рівня питомої ваги. Зокрема, у відсотковому відношенні найбільше втратили в питомій вазі зазначеної меншини Київська та Подільська губернії. Щодо польського етносу, то ситуація як у відсотковому відношенні, так і в губерніях була ідентична, не беручи до уваги в

середньому різницю в 10%. Отже, питома вага німецького населення в 1924 році порівняно з 1916 роком зменшилася на 3/4, поляків – на 1/2.

Таблиця 4

Результати перепису 1926 р.

	Заг. к-ть. нас.	Поляки		Німці	
		К-ть	%	К-ть	%
Правобережжя	6612033	439224	6,6	82904	1,3
Сільське нас.	5328200	323639	6	81109	1,5
Міське нас.	1283833	115585	9	1795	0,14

Наступним кроком нашого дослідження є порівняння даних за 1923 – 1924 рр. із результатами всесоюзного перепису 1926 року на Правобережній Україні. Порівняння даних, наведених у табл. № 2, із відповідними даними з таблиці 4 [10] дозволить нам проаналізувати зміни в чисельності та питомій вазі інонаціонального населення, що сталися за два роки. Але наріжним каменем цього процесу є територіальна проблема. У 1922 р. відбулася адміністративна реформа, згідно з якою Київська, Волинська, Подільська губернії були поділені на округи: Волинський, Шепетівський, Бердичівський, Проскурівський, Коростенський, Кам'янецький, Київський, Вінницький, Могилівський. Територіальні межі зазначених вище округів зовсім не збігалися з межами дореформених повітів, що ускладнює проведення відповідних порівнянь. Узявши сумарні дані чисельності національних меншин у всіх округах, ми зможемо, хоча й відносно, отримати результат щодо Правобережжя. Хоча реформа відбулася в 1922 році, але дані 1923 – 24 рр. були зведені ЦСУ (Центральне Статистичне Управління) в таблицю національного складу УСРР за адміністративно-територіальним поділом царської Росії. Тому не можна здійснити зіставлення кількості та питомої ваги поляків і німців за означені роки з даними за 1926 рік окремо в губерніях, а лише у всьому регіоні.

Порівнюючи розрахунки, які містяться в таблицях 2 4, ми бачимо, що в польського етносу кількісні показники зросли у 2,5 рази, а рівень питомої ваги більше, ніж у 3,5 рази. Пояснення такого різкого збільшення кількості поляків зумовлене ще переписом 1897 року, який, як уже підкреслювалося, проводився за ознакою мови. Отже, у складних для польської культури умовах, коли відбувалися процеси асиміляції і зросійщення польського етносу, багато поляків на запитання про рідну мову відповідали, що нею є російська. Завдяки цьому значна кількість польської меншини в 1897 році була записана росіянами. Підтвердження цьому міститься в даних переписів 1897 та 1926 років, при розгляді яких бачимо зменшення кількості російського етносу за часів останнього перепису на території Правобережжя з 413290 (1897 р.) до 226588 (1926 р.) осіб [11]. Але були й такі, які ідентифікували себе з українцями, відповідно вважаючи за рідну українську мову. Тому В.І. Наулко висловлює думку про те, що якби в 1897 році визначення національності проходило за ознакою народності, а не мови, то кількість населення, яке визначалось як польське, було б набагато більшим [12].

У 1897 році кількість поляків сягала 322108 (таблиця 5), але вже на 1924 рік – 174282 особи. Тут вражає негативна динаміка чисельності, оскільки їх кількість зменшилася порівняно з 1897 роком в 1,8 раза, порівняно з 1926 роком зросла у 2,5 раза, як зазначалося вище. Зокрема, зміст таких коливань полягав у політичних та соціальних процесах, які відбувалися на території Правобережної України, де

мешкала основна маса польського етносу. Головним із них була радянсько-польська війна 1920 року. Вона стала причиною того, що поляки ще більше закрилися в собі і ніяким чином не виказували свою національну належність. А вже після війни пройшло три-чотири роки і пам'ять про негативне ставлення до поляків була ще жива. І тільки починаючи з 1923 – 24 років, радянський уряд починає здійснення широкомасштабної національної політики, яка, крім процесу українізації, була спрямована на задоволення національно-культурних потреб етнічних меншин, що послугувало значному росту патріотизму та відкиданню будь-яких комплексів щодо своєї національної належності. Це і пояснює різке збільшення кількості поляків та відповідний ріст їх питомої ваги (таблиця 4). Проте Г. Стронський вважає, що національне самоусвідомлення польського етносу на 1926 рік ще не закінчилося, тому, на його думку, до кількості за цей рік потрібно ще додати біля 300 – 400 тис. осіб в Україні [13].

Дані, які стосуються німецької національної меншини, містяться в таблицях 2, 4 та 5 і є досить характерними. Зокрема, з 1897 до 1924 року її кількість зменшилася на 109 тис. на території Правобережжя, що складає більше половини всього населення німців зазначеного регіону. У зв'язку з цим відбулося і значне зменшення їх питомої ваги на 1,2%.

Вище вже наводилися факти переселення німецького етносу та негативного ставлення до них з боку російського царату. Але головною причиною, на нашу думку, такої негативної динаміки в німців була все ж таки еміграція останніх за кордон. Зокрема, вони масово від'їжджали до Канади, США, де створювали сільськогосподарські поселення. Причиною відтоку німецького населення з території Правобережжя було погіршення відносин із Німеччиною в кінці XIX – на початку XX століття. Таким чином, воно стало поштовхом до перегляду російським урядом свого ставлення до німецьких колоністів. Також потрібно відзначити, що значні пільги, які були надані колоністам раніше, спричинили масові еміграції останніх та оселення їх у прикордонних губерніях. Але у зв'язку з масовістю цього руху на кінець XIX століття простежувалося значне зростання їх кількості на території Південно-Західного краю, що викликало також деякі побоювання з боку російського уряду. Отже, погіршення відносин із Німеччиною та різке збільшення питомої ваги німецького населення призвело до адміністративних та економічних санкцій, які були спрямовані на зменшення його ваги в регіоні. Російський уряд сам підштовхував останніх до еміграції, роблячи все можливе, як-то видача безкоштовних еміграційних свідоцтв та інше для більш легкого від'їзду німців за кордон.

З поваленням царату становище німців на території Правобережної України не покращилося, про що свідчать дані про кількість цього етносу (таблиця 2) за 1923 – 1924 рр. Еміграційні рухи не припинялися і після 1917 року. Зокрема, пізніше на цю проблему звернула увагу Центральна комісія у справах національних меншин. Була проведена значна робота щодо здійснення і виявлення причин еміграційного руху серед німців-колоністів, до яких належали: 1) не завжди правильне та об'єктивне обкладання сільськогосподарським податком; 2) земельне питання (тривав процес скорочення земельних наділів німців-колоністів і відповідне малоземелля, а також невпевненість у майбутній власності на свої ділянки); 3) релігійне питання (закриття молитовних будинків та неможливість виконувати релігійні обряди) [14]. Також тут потрібно додати такі причини: переслідування віруючих та недостатність піклування і забезпечення владними структурами національно-культурних потреб німецького етносу [15]. Таким чином, всі вищеперераховані причини викликали незадовільне ставлення до національної політики радянського уряду, у зв'язку з цим еміграційні процеси продовжувалися. Для запобігання цих негативних явищ влада вдалася до реальних кроків у справі покращення життєдіяльності німецької національної меншини. Першими з них стали виділення сільських та селищних рад за національною ознакою в місцях компактного проживання німців та якоюсь мірою забезпечення національно-культурних потреб останніх. Завдяки цьому німецьке

населення почало все більше вбачати свою долю у пов'язанні її з радянською державою. Підтвердженням цієї думки є дані перепису 1926 року. Таким чином, на Правобережній Україні кількість німецького населення збільшилася майже на 2 тис. осіб, а рівень питомої ваги на 0,5% порівняно з 1923 – 1924 (таблиці 2 та 4).

Отже, наведений вище матеріал свідчить, що протягом зазначеного періоду на території Правобережної України відбувалися значні етнодемографічні зміни, причиною яких слугували певні соціально-економічні та політичні процеси. Так, періоду з 1897 до 1926 року була притаманна негативна динаміка чисельності німецької національної меншини. Що ж до причин, то тут потрібно відзначити погіршення у ставленні до німецьких колоністів з боку урядових кіл Російської імперії, наслідком чого стало падіння життєвого рівня німців на території Правобережжя. Також треба відзначити утиски на релігійному підґрунті, але вже у складі радянської держави, що з вищезгаданим у сукупності слугувало значному відтоку німців-колоністів за кордон. На відміну від німців у польського етносу кількісні показники за означений період зросли у 2,5 рази, а питома вага – більше ніж у 3,5 рази. Зокрема, це пов'язано з недосконалістю перепису 1897 року, значними асиміляційними тенденціями та радянсько-польською війною, які сприяли національній замкнутості поляків та змушували їх завуальовувати свою національну ідентифікацію. І тільки після впровадження в життя політики держави щодо забезпечення прав та різних потреб національних меншин у поляків розпочався процес усвідомлення себе як нації та ріст патріотизму серед них. Тому це отримало своє відображення під час перепису 1926 року і втілюється у вищезазначені показники росту їх кількості та питомої ваги на території Правобережної України.

Список використаних джерел та літератури

1. Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года. – К., 1905. – 50 с.; Мінаєв С.В. Наслідки вселюдного перепису 1926 р. Населення України. Міський житловий фонд. – Харків: "Харківдрук", 1928. – 91 с.; Хоменко А. Населення України 1897 – 1927 рр. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17 грудня 1926 р. – Харків: ЦСУ, 1927. – 79 с.; Хоменко А. Національний склад людності УСРР: Попередній нарис за новітніми статистичними даними. – Х.: Вид-во України, 1929. – 71 с.
2. Черлюнчакевич Н.А. Национальный состав Советской Украины. Объяснительная записка к этнографической карте УССР. – Харьков, 1925. – 130 с.
3. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. – К.: Наукова думка, 1965. – 135 с.
4. Таблица складена за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. VIII. Волынская губерния. – СПб., 1904. – С. 9; XVII. Киевская губерния. – СПб., 1904. – С. 11; Обзор Волынской губернии за 1914 год. – Житомир, 1915. – С. 9-10; Личков Л. Указ. соч. – С. 2; Статистический ежегодник России. 1916. – СПб., 1918.
5. Буценко А. Радянське будівництво серед нацменшностей УСРР. – Харків: Видання оргінстру ВУЦВК, 1928. – С. 6.
6. Кулініч І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті рр. XVIII ст. – 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1990. – № 9. – С. 24.
7. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. – К.: ІПіЕНД, 2000. – С. 16.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 413, оп. 2, спр. 10, арк. 88а.

9. Складено і вираховано за: Мінаєв С.В. Вказ. праця. – С. 74-75 ; Національний склад сільського населення України (За національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. – Харків, 1927. – С. XVI-XIX.
10. Наулко В.І. Вказ. праця. – С. 72.
11. Вираховано за таблицею, яка міститься : Мінаєв С.В. Вказ. праця. – С.74.
12. Наулко В.І. Вказ. праця. – С. 73.
13. Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20 – 30-і роки. – Тернопіль, 1992. – С. 6.
14. ЦДАВО. – Оп.1, спр. 10, арк. 104-105.
15. Євтух В.В., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки). – К.: ІНТЕЛ, 1994. – С. 16.

SUMMARY

This article analyzes the peculiarities of the ethnodemographical history of Polish and German national minorities in the right-bank Ukraine between the censuses of 1897 and 1926.

Key words: *Polish, German, ethnodemographical history, right-bank Ukraine, census of 1897, census of 1926.*